

GÖÇEBELİKTEN DEVLETLEŞMEYE GEÇİŞ ÜZERİNE BİR TAHLİL: HİKMET KIVILCIMLI'NIN TARİH TEZİ İŞİĞINDA OSMANLI DEVLETLEŞMESİ*

Yrd. Doç. Dr. Uğur Kara
Anadolu Üniversitesi
Hukuk Fakültesi

Öz

Devlet teorisinde, devlet oluşum sürecine ilişkin iki temel yaklaşımdan söz edilebilir. Birinci yaklaşıma göre, devlet, yalnızca, göçebelerin yerleşik toplumları fethetmesiyle görülür. İkinci görüş ise, devletin, yerleşik toplumların iç dinamiklerinin sonucu olarak da ortaya çıkabileceğini savunur. Literatürde yaygın kabul gören bu ikinci eğilim içinde kalarak fikirlerini şekillendiren ve Türkiye entelektüel tarihinin öne çıkan isimlerinden biri olan Hikmet Kıvılcımlı, modern öncesi dönemde toplumsal gelişmeyi 'tarih tezi' olarak formüle ettiği bir kuramsal çerçeveye açıklamaya yönelmiştir. Onun tahlili, diğer tespitlerinin yanı sıra, göçebelikten devletleşmeye geçişin bu geçiş tipine özgü bazı ayırt edici sonuçlar yarattığı yargısını içermesi bakımından dikkate değer görünmektedir. Bu çalışma, göçebelerde devlet oluşumu ve bu devletleşme türünün sonuçlarıyla ilgili olarak Hikmet Kıvılcımlı'nın kuramsal yaklaşımına odaklanmakta ve bu kuramsal çerçevenin Osmanlı devletleşmesine ilişkin açıklamalarını tahlil etmektedir.

Anahtar Sözcükler: Göçebelik, devlet oluşumu, yerleşik toplumlar, Osmanlı devleti, Hikmet Kıvılcımlı

An Analysis of the Transition from Nomadism to State Formation: The Emergence of the Ottoman State in Light of Hikmet Kıvılcımlı's History Thesis

Abstract

There are two main approaches regarding the process of state formation within state theory. According to the first approach, the state will only emerge when nomadic tribes conquer sedentary societies. However, a second approach argues that a state can emerge from a sedentary society merely through the internal dynamics of that society. Influenced by the later approach, which is widely accepted in the literature, Hikmet Kıvılcımlı, a prominent intellectual in Turkey, explains these societal developments in the pre-modern era through a theoretical framework which he calls the 'History Thesis'. Apart from other findings, his analysis is noteworthy as he argues that the nomadic state formation has some distinctive features. This study focuses on Hikmet Kıvılcımlı's theoretical approach with regard to the nomadic state formation as well as the consequences of this type of state formation, and analyzes the application of this theoretical framework to the formation of the Ottoman state.

Keywords: Nomadism, state formation, sedentary societies, Ottoman State, Hikmet Kıvılcımlı

* Makale geliş tarihi: 09.04.2014
Makale kabul tarihi: 01.10.2014

Göçebelikten Devletleşmeye Geçiş Üzerine Bir Tahlil: Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi Işığında Osmanlı Devletleşmesi

Giriş

Göçebe toplumların devletleşmesi olgusu, devletin doğuşu ve kökenlerini konu alan kuramsal çalışmaların ve tartışmaların öne çıkan temalarından biri olmuştur. Devletin ortaya çıkışını bütünüyle göçebelilerin yerleşik halkları boyunduruk altına almasına bağlayan eğilime¹ karşılık, göçebelikten devletleşmeye geçişi, yerleşik tarım toplumlarının devletleşmesinden farklı ikinci bir devlet oluşum hattı olarak kavrayan görüşlerin² daha yaygın olduğu görülmektedir. Türkiye tarihinin öne çıkan sosyalist kuramcılarının biri olan Hikmet Kıvılcımlı da göçebelikten devletleşmeye geçiş üzerinde durmuş ve göçebelilerin devletleşmesini devlet oluşum hatlarından biri olarak gören çizgi içinde konumlanarak konuyu ele almıştır. Kıvılcımlı'nın ilgisinin önemli bir bölümünü *kapitalizm öncesi toplumsal gelişmeye* kaydirmiş olduğu görülmektedir. Dikkatini *antika tarih*³

¹Bu eğilimin 20. yüzyıldaki öne çıkan temsilcisinin Franz Oppenheimer olduğu söylenebilir. Amerika'da 18. yüzyılda görülen ve devletin uzun tarihi bakımından önem arz etmeyen devlet oluşumları ihmal edilecek olursa, bütün devletlerin doğuş nedenini, "köylüler ile çobanlar, çalışanlar ile soyguncular, alçak vadilerdeki topraklarla yüksekteki yaylalar arasındaki zıtlık" olarak saptayan Oppenheimer (2005: 62), devlet oluşumunu bir çoban kabilesinin ya da deniz göçebelerinin, çiftçi bir halkı boyunduruk altına almasıyla başlatmaktadır (Oppenheimer, 2005: 63).

²Bu ikinci eğilim içinde konumlanan tahlillere örnek olarak Kraden (1993), Berktaş (1988) ve Di Cosmo (1999) verilebilir. Kraden (1993: 139 ve 151) ve Berktaş (1988: 177-179), tarım toplumlarının devlet oluşumlarının göçebelerinkinden çok önce görüldüğü hususunda açık saptamalarda bulunmaktadır.

³Antik tarih yerine antika tarih kavramsallaştırmasını tercih eden Kıvılcımlı bu dönemi yaygın kullanımından daha geniş bir zaman dilimini kapsayacak şekilde ele

üzerinde yoğunlaştırarak genel olarak toplumsal gelişme ve münhasıran da göçebelerin devletleşmesine ilişkin özgün bazı sonuçlara varmış olan yazar, Osmanlı siyasal-toplumsal örgütlenmesine odaklandığı incelemesinde (Kıvılcımlı, 2000a) de somut bir örneği bu özgün kuramsal çerçevenin kılavuzluğunda açıklamaya yönelmiştir.

Kıvılcımlı'nın olguları tahlilinde dikkate değer bir yer tutan *süreklilikler* boyutu Osmanlı üzerine tahlillerinde de öne çıkmaktadır. Yazarın yer yer *çok geniş* sürekliliklere ulaştığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Örneğin, ona göre, “Osmanlı toplumunda, memleketle devlet öylesine iç içe kaynaşıktır ki; birini anlamak için, mutlak ötekini iyi bilmek ister. Çünkü, devlet ‘memleketten çıkmamış, memleket devletten çıkmıştır’ demek; konuyu göze çarptırmaya-abartmaya yarar. Bu hala Türkiye'nin bütün olaylarında ağır basan devletçilik eğiliminin tarihsel ve toplumsal köklerinden ileri gelir” (Kıvılcımlı, 2000a: 68). Şu halde, bugün tezahür eden bir eğilim –devletçilik-, Osmanlı Devleti'ne ve hatta Osmanlı'nın köklerine uzanan bir nedensellik ağına yerleştirilebilmektedir. Bu örnekte de ifadesini bulduğu gibi, Kıvılcımlı'nın sürekliliklerinin *tarihsel ve toplumsal* bir tabana dayandığı, dolayısıyla tarihsel ve toplumsal bir açıklamasının olduğu vurgulanmalıdır.⁴

Bu çalışmada öncelikle, göçebelikten devletleşmeye geçiş ve bu geçiş türünün sonuçlarına dair özgün bir açıklama şeklini içerdiği düşünülen Kıvılcımlı'nın *tarih tezi* üzerinde durulmuş ve sonrasında ise bu kuramsal çerçevenin yazarı tarafından Osmanlı siyasal-toplumsal yapısının açıklanışına uygulanışı tahlil edilmeye çalışılmıştır.

I. Hikmet Kıvılcımlı'nın Tarih Tezi

İbni Haldun'un, Lewis Henry Morgan'ın ve Friedrich Engels'in görüşlerinin Kıvılcımlı'nın antika tarihe bakışını şekillendirdiği tespiti isabetsiz olmayacaktır; bununla birlikte, Kıvılcımlı'nın söz konusu görüşlerden beslenerek bir tarih tezi formüleştirmesine ulaştığını belirtmek gerekir.

almaktadır. Kıvılcımlı'ya (1996: 30) göre antika tarih, İ.Ö. 4-5 bin yıllarında başlar, İ.S. 14. yüzyılda biter.

⁴Devletçilik eğilimi'nin tarihsel ve toplumsal kökleriyle ilgili olarak Kıvılcımlı (2000a: 68) şu açıklamayı getirecektir: “Kentten çıkan medeniyetlerde, memleket, kentin kendisidir. Devlet, o memleketin kendisinden uzun bir gelişim süreciyle çıkar. Tek başına bir kent devleti, memleketten çıkmış sayılabilir. Osmanlılık, daha göçebeyken yani tarım ekonomisine bağlı bir toprağı yokken; demek ortada memleketi yokken, kendisi vardır. Fütihat için eski medeniyet içinde iler tutar yeri kalmamış devletin kuruluşuyla, atbaşı birlik gider. Göçebenin gözünde ve işinde, memleket devletten çıkmış gibi olur.”

A. İbni Haldun'un Kıvılcımlı'nın Tarih Tezinin Oluşumunda Etkili Olan Görüşleri

İbni Haldun'un devlete ömür biçen, devletin yaşamını belirli dönemlere ayıran, devletin kuruluşuyla yıkılışında ve yaşamının belirli aşamalarında bireylerin davranışları üzerinde ilkelliğe belirleyicilik atfeden görüşleri, - Kıvılcımlı'yı etkilediği açık olan değerlendirmeler olarak- değinilmeyi gerektirmektedir.

İbni Haldun'a (1989: 10) göre,

"[...] devlet ve egemenliği oluşturan yengi, ancak 'asabiyet'le ve 'asabiyet'e bağlı olan katı, sert çıkış ve yırtıcılık alışkanlığı gibi özelliklerle sağlanabilir. Bu ise, çoğu kez, ilkellik [göçebelikle] birlikte bulunur. Öyleyse, devlet, kuruluşunda ilkellik aşamasındadır. Sonra, egemenlik oluşup yerleşince, bolluk ve esenlikli durumlar gelir ardından... Demek ki, bir devletin uygarlık aşaması, ilkellik [göçebelik] aşamasını izler ister istemez. Zenginçe yaşam, kaçınılmaz biçimde devletin kuruluşunu izlediği için.."⁵

İbni Haldun, genellikle üç kuşağın yaşam süresini (120 yıl) geçmediğini belirttiği devletlerin ömrünü iki ayrı bölümlenme dizisiyle tasvir etmektedir. İlk bölümlenmeye göre, devletin ilk dönemine denk düşen *birinci kuşak*, ilkelliğin alışkanlıklarıyla yaşamaktadır. Bu kuşak, "geçim sıkıntısından ileri gelen kabalık, yabanılık, sertlik, saldırganlık ile onurda ve ululukta ortaklık gibi özelliklerden uzak kalmaz. 'Asabiyet'in keskinliği, hiç eksilmeden korunur bu kuşakta." *İkinci kuşakta* olanların durumları ise, mülke ve bolluğa ulaşmakla değişmiştir. Bu kuşak darlıktan bolluğa, geçim genişliğine kavuşmuş; "onurda ve ululukta ortak olmaktan [ortak yaşamdan], ululuğu bir kişinin [başkanın] kişiliğinde toplayıp, topluluğun öteki üyelerini, bu ululuğu elde etme çabasından uzak tutma aşamasına" geçmiştir. Asabiyetlerinin keskinliği bir ölçüde geçmiş olmakla birlikte, söz konusu kuşakta, birinci kuşaktaki özelliklerden birçoğu hala vardır; "bu kuşaktakiler, bir önceki kuşağın özelliklerini, tümüyle bırakmış olamazlar." *Üçüncü kuşaktakiler*, "ilkellik ve yabanılık dönemini -böyle bir dönem hiç olmamış gibi- tümüyle unuturlar.

⁵Asabiyet sözcüğünün temel anlamı 'bağ', 'bağlılık göstermek' ve 'topluluk'tur (İbni Haldun: 1977: 404). Öte yandan, asabiyetin; 'sosyal dayanışma', 'komünal duygu', 'askeri ruh', sosyal birleşim- 'yapışma' (iltisak), 'vurucu güç' gibi terimlerin ifade ettikleri anlamları belli ölçülerde içermekte olduğu söylenebilecektir (Hassan, 1998: 208-209). Asabiyet kavramının içeriği ve siyasal sürecin gelişme ve değişmesindeki rolü üzerine bir tahlil için bkz. Hassan (1998: 231-261).

Baskının kendilerinde oluşturduğu sinmişlikten ve ezilmişlikten ötürü ve gösterişli, eğlenceli yaşam alabildiğine arttığı için, başkalarına saldırıp üstün gelmenin ve asabiyetin tadını artık yitirirler. Nimetlere, mutluluklara alabildiğine gömüldükleri, göz kamaştırıcı yaşamda kendilerinden geçtikleri için..” Bu kuşak ‘devletin çocukları’ oluvermiştir. Savunmaya ve korunmaya muhtaç kadınlar ve çocuklar gibi olan bu kuşakta asabiyet, tümüyle silinir; işte bu yüzden, devletin başında bulunan kimse, bunların dışındakilerle, yürekli olanlarla, kendisine güç sağlama gereğini duyacak, köleleri, köle kökenli yardımcılarını çoğaltacaktır. Bu devlet, zamanı gelince, taşıdığı güçlerle birlikte yıkılıp gidecektir (İbni Haldun, 1989: 8-9).

Kuşak esasına göre şekillenen bu üç evreden geçen devlet, yıkılacaktır. “Meğer ki, bir başka neden, devleti yıkmak isteyenlerin bulunmayışı gibi neden sözkonusu ola.. O zaman, yaşlılık gelip çatmış ve gövdeyi sarmış olduğu halde, yıkmaya yönelik etken, daha ortaya çıkmamış demektir. Yani yıkıcı etken ortaya çıksa, ona karşı koyacak bulunmayacak” (İbni Haldun, 1989: 9).

İkinci bölümlenmeye göre, *birinci aşama*, “‘coşkuyla amaca ulaşma’, karşı koyacaklara ve kendilerini savunacaklara üstün gelme, mülk’ü ve devleti ele geçirme, yani egemenlik kimlerin elindeyse, onlardan çekip alma aşamasıdır.” Bu aşamada, devlet ileri gelenleri, hiçbir şekilde kendilerini toplumlarından ayrı tutmazlar; “bunun böyle olması, yengiyi, başarıyı elde ettiren asabiyetin gereğidir. Asabiyetse, egemenliğin elde edilişiyile ortadan kalkmış değildir.” *İkinci aşama*, topluma karşı bağımsızlık sağlama ve ‘tek adam olma’ aşamasıdır. Önceki devlet egemenleri, yabancılara karşı koymuş, bu nedenle de savunmalarında tüm kabile üyelerini yanlarında yardımcı olarak bulmuşlarken, bu aşamadaki devlet egemeni, yakınlarına karşı koymaktadır. Bu yüzden yardımcılarını, yabancılardan oluşturmaya başlamaktadır. *Üçüncü aşama*, sıkıntılı iş ve uğraşlardan boşalma ve egemenliğin meyvelerini toplayarak rahatlama aşamasıdır. *Dördüncü aşama*, yetinme ve barış aşamasıdır. Bu aşamada, devletin egemeni, kendinden öncekilerin meydana getirdikleriyle yetinip hoşnut olacak, kendi gibi devlet egemenleriyle hiç dövüşmeksizin barış içinde bulunacaktır. *Beşinci aşama*, savurganlık aşamasıdır. “Devletin egemeni, bu aşamada, kendinden öncekilerin toplayıp biriktirdiklerini, şehvetler, zevkler ve dostlarına, toplantılarında bulunanlara gösterdiği cömertlikler uğruna tüketici durumundadır.” Devletin egemeninin dostlarına ve ehil olmayanlara devletin işlerini bırakmasının, kavim kabileden büyük dostlarını ve atalarının yardımcılarını incitmesi nedeniyle gücü tükenir. Bu aşamada, devlette doğal olarak yaşlılık başlar; hastalığın iyileşmesi söz konusu olmaz ve devlet yıkılıncaya dek, bu durum sürer gider (İbni Haldun, 1989: 15-18).

İbni Haldun’un, toplumların tarihinde *çevrimsel bir süreç* gören, bu süreçte ıkelliğe belirleyici bir rol biçen, ıkel toplumun vurucu niteliğini onun

‘türdeş’ bünyesine bağlayan ve çözümlüste toplumun türdeşliğinin bozularak ‘asabiyet’in silinmesine açıklayıcılık atfeden görüşlerinin Kıvılcımlı üzerinde belirgin etkiler bıraktığını söylemek uygun olacaktır.

B. Morgan ve Engels’in Kıvılcımlı’nın Tarih Tezinin Oluşumunda Etkili Olan Görüşleri

Kıvılcımlı, Morgan’ın tarih öncesi döneme ilişkin sınıflandırmasını benimsemektedir. Morgan’ın şemasına göre, insanlık; I) aşağı yabanıllık-orta yabanıllık-yukarı yabanıllık, II) aşağı barbarlık-orta barbarlık-yukarı barbarlık dönemlerinden geçerek uygarlığa varmıştır (Morgan, 1986: 77-80). Kıvılcımlı’nın tezine temel oluşturan barbarlık aşamasına bakılacak olursa, aşağı barbarlık dönemi çömlekçilik, orta barbarlık dönemi Doğu’da hayvanların evcilleştirilmesi ve Batı’da bitki ekimi ve nihayet yukarı barbarlık dönemi demir madenin eritilerek demirden araç ve gereçlerin kullanıma sokulmasıyla karakterize olmaktadır (Morgan, 1986: 80). Kıvılcımlı’nın ‘orta barbarlık konağı’ bakımından çobanlığa, ‘yukarı barbarlık konağı’ bakımından sulamalı, sistemli tarla ziraatıyla tarım ve kent sistemlerinin doğuşuna vurgu yaptığı görülmektedir (Kıvılcımlı, 1996: 137-138).

Kıvılcımlı’nın antika tarihe ilişkin vardığı özgün sonuçlarla doğrudan ilgisi itibarıyla, Morgan’ın verilerine de büyük ölçüde yaslanan Engels’in devletin ortaya çıkışıyla ilgili olarak ortaya koyduğu ‘üç geçiş tipi’ önemlidir. Bu geçiş tipleri, Kıvılcımlı’nın temel alıp ‘sadeleştireceği’ bir şema sunmaktadır. Engels’in (1998: 198) anlatımıyla,

“Atina, en saf, en klasik biçimi gösterir: Burada, üstünlük kazanan devlet, doğrudan doğruya bizzat *gentilice* toplum içinde gelişen sınıfların uzlaşmaz karşıtlıklarından doğar. Roma’da, *gentilice* toplum, kendi dışında kalan ve haklardan yoksun, ama ödev üstüne ödev yüklenmiş kalabalık bir pleb arasında, kapalı bir aristokrasi durumuna gelir; plebin yengisi, eski *gentilice* örgütlenmeyi yıkar; bu örgütlenmenin yıkıntıları üzerinde, *gentilice* aristokrasi ve plebin, içinde kısa zamanda tamamen yok olacakları devleti yükseltir. Son olarak, Roma İmparatorluğu galipleri Cermenlerde, devlet, doğrudan doğruya, *gentilice* örgütlenmenin egemenlik kuramayacağı kadar geniş yabancı toprakların fethinden doğar.”⁶

Bu anlatıma dayanılarak, i- kentleşme düzeyine varan bir toplumun kendi iç gelişiminin doğal sonucu olarak devletleşmesi (Atina), ii- kentleşme

⁶Gentilice toplum, kan esasına göre şekillenmiş gens toplumdur.

düzeyine varan bir toplumun geniş bir başka topluluk ortasında aristokratlaşması ve dış topluluk zorlamasıyla devletleşmesi (Roma), iii- henüz kentleşme düzeyine varamamış orta barbarlık aşamasındaki bir toplumun medeni bir toplumu fethederek eski toplum örgütlenmesinin yerine devleti koymas (Cermenler) şeklinde üç geçiş tipinden söz edilebilecektir.

Kıvılcımlı (1996: 329-331), Engels'in üç geçiş tipinin , “20'nci yüzyılın tarih öncesi buluşları topyekûn göz önünde tutularak (İnsanlık+Tarih) üretici güçleri bakımından ele alınırsa” başlıca iki tipe indirilebileceği kanısındadır; buna göre, 1) yukarı barbarlık konağından (kentten) medeniyete geçiş, 2) orta barbarlık konağından (göçebelikten) medeniyete geçiş. Ayrıntılandırılacak olursa: 1) Kentten geçiş: Tarih öncesindeki barbar toplumun yukarı konağında, tarım ekonomisine içten gelme bir gelişimle varmasının sonucu olarak bir kent düzeni söz konusudur. “Bu düzen içinde sosyal işbölümü, giderek sosyal sınıf bölümüne kendiliğinden varır. O bölünüş, kentin iç gelişim yasalarıyla parayazyayı yarattığı gibi; devleti de kendi yapısı içinde yaratır.” 2) Çadırdan geçiş: “Tarihöncesindeki barbar toplum orta konağında çobanlık ekonomisi yaşarken; tarihsel itilişle, dıştan etkili-çökkün bir medeniyet içine dalar. Onu fethederken, kendisi de fethedilir: Sosyal sınıfsız göçebe toplum, çökmüş medeniyette bir ölümden sonra diriliş bir Rönesans yaratırken; sosyal sınıfların –yazının-paranın içe işleyen ortamına kayarak, kendi komünist kan örgütlenmesinin gitgide devlet örgütü biçimine girişini benimser” (Kıvılcımlı, 2000a: 91).

Kıvılcımlı, bir toplum aşamasının atlandığı ikinci geçiş tipinin gözleminden önemli bazı yargılara varacaktır. Engels'in bu tipe ilişkin birtakım belirlemeleri de Kıvılcımlı'ya bir çıkış imkanı sunmuşa benzemektedir. Engels (1998: 198), Cermenlerin devletleşmelerine karşın gentilice örgütlenmelerinin mark kuruluşu (Markverfassung) içinde, değişmiş, territoriale bir biçim altında, uzun yüzyıllar süresince varlığını koruyabildiğine ve hatta güçten düşmüş bir biçim altında bir zaman için gençleşebildiğine işaret etmektedir. Şu halde, Kıvılcımlı'nın ikinci geçiş tipi olarak sunduğu modelde, eski toplumsal yapının bazı görünümününün, bazı biçimlerinin yeni toplumsal yapı içinde de bir süre varlığını koruyabildiğinden söz edilebilecektir. Kıvılcımlı'ya (1996: 331) göre, “bu karakteristik, medeniyete Yukarı Barbar kentinden değil, Orta Barbarlık konağından geli yüzündendir. Roma ve Cermenlere has değil, bütün Yakındoğu, Çin, Hint kadim orijinal medeniyetleri üzerine yapılmış göçebe akınlardan sonraki uzun vadeli ‘Rönesanslar’ (Gençleşmeler) de görülen genel bir kuraldır.” Her ne kadar, kan teşkilatı ve anayasası, orta barbarlıkta ‘babahan’ hegemonyasına sokulmuşsa da, henüz kent kadar mutlak bir üst teşkilatın taşları arasında öğütülüp soysuzlaştırılmamıştır (Kıvılcımlı, 1996: 331). Şu halde, özgün doğasını büyük ölçüde korumuş olan kan örgütünün doğrudan devletleşmeye muhatap olmasının özgün bazı sonuçlarından söz

edilebilecektir. Kıvılcımlı'nın ikinci geçiş tipine ilişkin vardığı bu yargıların, Osmanlı çözümlemesinde asli belirleyici bir etkisi olacaktır.

C. Tarihin İlerleyişinde 'Tarihsel Devrimler'

Kıvılcımlı, antika tarihin akışında kurallara tabi, “şaşmaz bir ritmin saat intizamıyla işlediği” (Kıvılcımlı, 2000b: 22) bir *çevrimsel ilerleyiş* kurgusuna ulaşımıştır. Yazardan yapılacak şu alıntı onun şemasını özetlemektedir:

“ ‘Antika Tarih’ denilen çağdaki toplumsal gidiş (sosyal prose) iki birbirine zıt, ama birbirini kovalayan ana yayla işler: Birinci yay: Sosyal sınıfların güreşidir. Bir medeniyet yaşadığı sürece ağır basan gidiş yayı budur. Son kerteye dek toplumun olaylarını sınıfların güreşi aydınlatır, belirlendirir. İkinci yay: Barbarlığın medeniyetle güreşi olur. Bir medeniyetten öbürüne geçiş sırasında ağır basan gidiş yayı budur. Derin tarihsel ve sosyal şartlar antika sınıflar güreşinin bütün bir Sosyal Devrim sağlamasına elvermediği için, bir an gelir, eski medeniyet içindeki kadim sınıflar güreşi kör dövüşüne döner. Toplum ne ileri, ne geri gidemez... O zaman, Antika Tarihin ikinci yayı zembereğinden boşanır. Barbarlığın medeniyetle güreşi üst plana çıkar. İnsanlık bir adım geriye de atsa, çöken medeniyetin yıkıntıları tarih yolu üstünde temizlenerek, yeni bir medeniyetle güreşi yeterce aydınlatılabilir” (Kıvılcımlı, 1996: 328).

Barbar akınları, “şurada, burada çıkmış, tuhaf, arızı, tesadüfi; gelgeç bir ‘kazabela’ değildir” (Kıvılcımlı, 1996: 226). Bu akınlar, antika tarihte medeniyetlerin –modern devrimlerdekinin tersine- dışarıdan çağırdığı *mezar kazıcılarıdır* (Kıvılcımlı, 1996: 225). Bununla birlikte, Kıvılcımlı'nın medeniyetin iç çelişkilerine bir belirleyicilik atfettiği, nedensel bir öncelik verdiği de tartışmasızdır; yazara göre, “antika tarih gidişi tabiatte geceyle gündüze benzetilirse daha iyi anlaşılabilir olur: Sınıfların güreşi gündüzün dünya olaylarını aydınlatan güneşe benzer; barbarlıkla medeniyetin güreşi gece dünyayı aydınlatan aya benzer. Aslında ayın ışığı da gene güneşten yansıtılmadır” (Kıvılcımlı, 1996: 328). Gerçekten de bu vurgusuyla yazarın sınıf çelişkilerine, ihmal edilemez bir açıklayıcılık tanıdığını kabul etmek gerekir. Esasen, sınıf çelişkilerinin *iç dinamik* (temel), barbar akınlarının *dış dinamik* (koşul) olduğunu söylemek isabetsiz olmayacaktır.

Barbarlıkla medeniyetin birbirini kovalayışı “Büyük GEÇİT ve ATLAYIŞ’lar (Tarih sentezlerini) sağlayan başlıca toplumsal kanunlardan birisi” (Kıvılcımlı, 1996: 226) olarak *tarihsel devrim* kavramsallaştırmasıyla açıklamasını bulacaktır. “Toplumsal devrimle yeni bir senteze varılamayan yerde, ‘Tarihsel devrim’ seli taşır. Tarihsel devrimlerden sonra, çok defa toplumsal bir DİRİLİŞ (RÖNESANS: YENİDEN DOĞUŞ), yahut yeni ve

orijinal bir MEDENİYET gelir [...] Eski toplumların temeli olan TOPRAK ekonomisindeki çıkmazları kazıyan, o temel üzerinde azgınlaşmış TEFECİ-BEZİRGAN münasebetlerinin bütün [...] Gordios kördüğümünü kesen ancak barbar akınının yalın kılıcı olabilirdi” (Kıvılcımlı, 1996: 227).

Tarihin aydınlatılmasında maddi üretici güçlerin, insani üretici güçleri silikleştirecek kadar ön plana çıkarılması Kıvılcımlı tarafından eleştirilmektedir. Açık ki, bu durum *tarihsel devrimlerin* anlaşılmasını güçleştirmektedir; çünkü, tarihsel devrimlerde sürükleyici güç, *insani üretici güçler* olarak belirmektedir; bunlar, tarihsel gelenek ve görenek, *kolektif aksiyon* gibi üretici güçlerdir (Kıvılcımlı, 1996: 25-26).

Tarihsel devrimlerin nasıl bir sonuç yaratacağı, harekete maruz kalan medeniyetin tarihsel düzeyine ve devrimi yapan barbarlığın ulaştığı toplumsal düzeye göre farklılık göstermektedir. Yarattığı sonuca göre iki tür tarihsel devrimden söz edilebilecektir: i- *orijinal medeniyete varan tarihsel devrim*, ii- *medeniyet rönesansına varan tarihsel devrim*. Medeniyet, medeniyetin ilk düzeyi olan kentleşme aşamasında ve de medeniyeti yıkmaya çağrılı barbarların öncülüğü ve güdümü yukarı barbarlık konağının toplumsal düzeyinde bulunuyorsa, medeniyetle barbarlık arasında patlak veren savaş üzerine gerçekleşen tarihsel devrimin sonucunda, ortaya bir orijinal medeniyet çıkacaktır. Sümerleri yıkan Semit barbarlarının Akad medeniyetini kurmaları ve Acem medeniyetini yıkan Hicaz Araplarının İslam medeniyetini kurmaları⁷ bu kategori içinde değerlendirilebilecektir. Tarımı keşfetmiş, kent kurabilmiş bir toplum olan yukarı barbarlar kendi kentlerinin kurulları ve kurallarıyla orijinal bir medeniyet kuracaktır. ‘İmparatorluk’ adı verilen *kentlerin açılışları çağına* gelmiş bir medeniyetin tarihsel düzeyine gelinmiş ve medeniyeti yıkmaya çağrılı barbarların öncülüğü ve güdümü orta barbarlık konağının toplumsal düzeyine ulaşmış bulunuyorsa, gerçekleşen tarihsel devrim, yeni bir medeniyete değil, eski yıkılmış orijinal medeniyetin bir rönesansına kapıyı aralayacaktır. Türk ve Moğolların İslam medeniyeti sonunda kurdukları ‘tavai’ul müluk’ adlı İslamlaşmış devletleri; Cermenlerin ve Macarların yıktıkları Roma medeniyeti üzerinde kurdukları ve kadim Roma’nın dirilişi anlamına gelen devletler bu kategori içinde değerlendirilebilecektir. Kendisinden iki tarih basamağı yukarıda bulunan eski medeniyetin uçsuz bucaksız tarım ve kültür ilişkilerini kapsayacak kurul ve kuralları içermeyen

⁷Bu doğrultuda, Kıvılcımlı’ya (2013: 159) göre, “*Kur’an*, Hicaz kent barbarlığının medeniyete kabuk değiştirmiş teorieye geçmiş açıklanışıdır. Başka deyişle, komünün yukarı kent aşamasındayken tarihsel devrim sezileriyle kent kozasını delip, medeniyet kelebeği haline gelişinin, kutsallaşarak taşlara kazınmış, yazıya geçmiş anayasa, şeriat kurallarıdır.”

orta barbar toplum, çökmüş medeniyetin değerlerini kurtarıp barbar aşısı yaparak diriltmekle yetinecektir (Kıvılcımlı, 1996: 26-27).

II. Tarih Tezinin Osmanlı Örneğinde Seslendirilişi

A. İslam'ın ve Bizans'ın Yıkıntılarından Doğan Sentez Olarak Osmanlı

Sonradan Osmanlı Devleti'ne vücut verecek olan ve yazarın Oğuzların Kayı Boyu⁸ olarak ele aldığı nüve, Kıvılcımlı'nın çözümlemesinde, çökmeye yüz tutmuş İslam ve Bizans medeniyetleri karşısında taze bir güce karşılık gelmektedir. Göçebelik -orta barbarlık- aşamasındaki bu topluluk, imparatorluk düzeyindeki medeniyetleri tarihsel devrime zemin kılacaktır. Kıvılcımlı'nın (2000a: 29-30) anlatımıyla,

“Osmanlılık, ikisi de çöken iki kadim orijinal medeniyetin, Roma ve İslam medeniyetlerinin yıkıntılarından yepyeni bir sentez olarak doğdu. İslam'dan, onun en sağlam temelini, ilk 'Hülefayı Raşidin'...çağındaki toprak düzenini aldı; derebeleşmiş Doğu soysuzluklarını attı. Bizans'ın ise, üstyapısından çok biçimler alırken, Bizans temellerini aşındıran derebeleşmiş toprak ekonomisi özünü havaya uçurdu.”⁹

⁸Kıvılcımlı, Osmanlıların Oğuzların Kayı Boyu'ndan geldikleri şeklindeki görüşü tereddütsüz şekilde benimsemiş görünmektedir. Ne var ki, bu görüş (Oğuz-Kayı boyu rabıtası), Paul Wittek (2013: 19-23) tarafından etkili bir şekilde eleştirilmiş, 15. yüzyıl tarihçilerinin tutarsız seçerelerle böyle bir kökeni icat ettiği gösterilmeye çalışılmıştır. Osmanlı çalışmaları literatürünün kahir ekseriyetinin, bu konu bakımından Wittek çizgisini benimsediğini, dolayısıyla Osmanlıların Oğuzların Kayı boyundan geldikleri şeklindeki iddianın itibar görmediğini kaydetmek gerekir. Bununla birlikte, farklı bir formda olmakla beraber, muhtemel bir Oğuzlar rabıtasının olabileceği Hassan (2004: 119) tarafından ileri sürülmüştür; yazara göre, Osmanlıların Sir-Derya Oğuzlarından olma ihtimalleri bulunmaktadır.

⁹Kıvılcımlı (2000a: 282), Osmanlı toprak düzeni ile Bizans toprak ekonomisinin feodal deformasyona uğramadan önceki ilk biçimlerinin “aşağı yukarı birbirinin aynı”sı, Bizans pronioia'sının “elifi elifine Osmanlı dirlik düzenindeki sipahi tımarları biçiminde” olduğunu teslim eder. İktisat tarihi yazını da, toprak düzeninin bu formu itibarıyla Bizans-Osmanlı, İslam devletleri-Osmanlı sürekliliğine işaret etmektedir. Şevket Pamuk (1999: 39-40)'a göre “Tımar düzeni bu soruya [para ekonomisinin gelişkin olmadığı koşullarda tarımsal üretimin nasıl vergilendirileceği ve verginin nasıl tahsil edileceği sorusuna] Osmanlı toplumunun özgül koşullarda verilen yanıtı oluşturuyor. Ancak tımar düzeninin tümüyle Osmanlı toplumu tarafından geliştirildiği söylenemez. Tımar düzeninin tarihsel kökenlerini batı Asya'da ve özellikle İran'daki

Osmanlının İslamlık önünde davranışı şundandı: Osmanlı yaşadığı çağdaki İslamlığa hiç benzemiyordu. Hülefayı Raşidin çağındaki İslam Araplığına çok benziyordu. Osmanlı Türk, 1300 yılındaki Müslümanlardan çok, 622 yılındaki Müslümanlara yakındı. Onun için Osmanlı, çevresindeki bütün Müslüman devletçiklerini kılıçtan geçire geçire temizlerken, ezerken, Müslümanlığın en son ve en büyük Rönesansını yarattı.

Osmanlının Bizans önündeki davranışı şundandı: Bizans, kendisini doğuran orijinal Roma medeniyetinin ilk çağlarına hiç benzemiyordu. Ama, karşısında hasım bildiği çökkün İslam medeniyetinin tıpkısıydı. Osmanlının dışı, başka hiçbir maddi, manevi üstünlüğü sızdırmayan Müslümanlık zırhıyla kaplıydı. İçi, yendiği Bizans medeniyetinin büyük yalan dünyasını hiçe sayan gerçekçi-göçebe özünüle dopdoluydu.”

Şu halde, söz konusu olan, Kıvılcımlı'nın tarihsel devrim sınıflamasında ikinci türe dahil edilebilecek bir tarihsel süreçtir. Barbar toplum, çöken medeniyetlere aşısını yaparak rönesansı mümkün kılmıştır. Elbette, 'tarihin yasaları' burada durmayıp hükmünü sonrasında da yürütecektir. Osmanlı'yı yaratan 'Kayı Boyu', özünü koruyamayacaktır; "Osmanlının zamanla kaybettiği şey, göçebe barbarlığın yalan dolan bilmez, tertemiz, sapasağlam, adil ve tutumlu insan özellikleriydi. Bunun önüne geçilemezdi. Tarihsel devrimler çağında, yeni bir yapı, bir medeniyet kuran bütün barbarların başına gelen hep aynı şey oldu" (Kıvılcımlı, 2000a: 28-29). İbni Haldun'un devletlere biçtiği yaşam süresini hemen hemen doldurmuşken birinci Osmanlı Devleti, Orta Asya'nın orta barbarlık konağını henüz aşmış göçebe Tatar toplumu tarafından yıkılacaktır. "Tatar toplumu, henüz hiçbir medeniyetle sınıflaşma zehiriyle soysuzlaşmamıştır. Osmanlı Türkleri ise, 150 yıldan beri İslam ve Bizans medeniyetlerinin bütün soysuzlaştırıcı ortamı içinde bunalmıştır-bozulmuştur" (Kıvılcımlı, 2000a: 124-125).

Kıvılcımlı'nın kuramının ve Osmanlı tahlilinin ağırlık merkezini oluşturan kuruluş / devletleşme aşaması, Osmanlı tarihi çalışmalarının da temel uğraşlarından biri olmuş, Osmanlı kuruluş süreci ve Bizans-Selçuklu nüfuz sahalarındaki görece hızlı genişlemesinin dinamikleri tartışılmıştır. Genişçe bir külliyata vücut veren bu tema, Kıvılcımlı'nınkine yakın argümanlara sahne olduğu gibi, çokça yankı uyandırmış farklı görüşlere de rastlanmıştır. Kuruluş tartışmalarında –lehte veya aleyhte- en çok zikredilen tarihçi Paul Wittek (2013: 50), kuruluş evresi Osmanlılarını, temel motivasyonu kutsal savaş (gaza / cihat) ideolojisi olan, göçebelikten gelmekle beraber, uç bölgelerinde yerli

toprak rejimlerinde, Selçuklular'ın iktidâr sisteminde ve Bizans'ın pronoiasında aramak gerektiği" de belirtilmelidir.

Hıristiyan kültürle etkileşim halinde karma bir nitelik edinmiş, bütünüyle askerî bir oluşum olarak resmetmiştir.¹⁰ Bu süreçte, kabile sistemlerini hâlâ koruyan göçebe Türklerin rollerinin Gazilerinkinden sınırlı olduğunu savunan yazar (Wittek: 2013: 50), kuruluş aşamasında “Ahilerin varlığı,¹¹ iç bölgelerden çok sayıda kentli unsurun Osmanlılara iyice erken bir dönemde katılmış olduğunu göstermektedir” (Wittek: 2013: 60) tespitiyle de, Osmanlıların bir göçebe hareketi olmadığı tezini güçlendirmeye çalışır görünmüştür.¹² Gazacı / ortodoks geçmişin Orhan bey döneminden itibaren bürokratik kadrolara dâhil olmaya başlayan ve ılımlı Müslüman dervişleri ikame edecek olan daha ortodoks göçmen din adamları tarafından sonradan icat edildiğini savunan Rudi Paul Lindner (2000: 27-28), Wittek’in gaza tezinin karşısına, kurucu Osmanlıların çokkültürlü bir toplumsal çevrede ortak çıkarı (ganimet) esas alan esnek, göçebe aşiret örgütlenmesini dikmiştir (Lindner, 2000: 60-63). Kurucu Osmanlıların gazi’yi dinsel bir içerikten ziyade *akıncı*’nın eş anlamlısı olarak kullandıklarını vurgulayan Lowry de Lindner’in tezini ve tezine esas olan eleştirileri benimsemiştir; Lowry (2010: 50)’e göre de “ [...] Bitinya ve Balkan Hıristiyanlarını ihtida etme tutkusuyla yanıp tutuşmaktan ziyade onları [Osmanlıları] harekete geçiren ganimet ve köle edinme sevdasıydı. Aslında düşmanlarının ‘üstüne akma’ya yoğunlaşmış bir eylem konfederasyonuydular, Hıristiyanları ‘ihtida etme’ amaçlı dini bir kardeşlik değil. Bu özelliklere dayanarak, Osmanlıların 14. ve 15. yüzyılda gazâ / gazi terimlerini akın / akıncı’nın eş anlamlısı olarak kullandıklarını çıkarabiliriz.”¹³ Vurgulamak

¹⁰Kuruluş tartışmalarında bir diğer eksen, Osmanlı’nın hangi kültür sahasının, hangi etninin eseri olduğu tartışmasıdır. Kuruluş tartışmalarına Wittek’ten önce katılmış olan H. A. Gibbons, Osmanlı kuruluşunu, putperest Türkler ile Hıristiyan Rumların karışımından doğan yeni bir ırkın eseri olarak ele almış ve esasen kuruluşun dinamik ögesini Asyatik Türkler değil, Avrupalı unsur (Hıristiyanlar) olarak saptamıştır (Özel ve Öz, 2005: 22-23). Tartışmaya gene Wittek’ten önce katılmış olan ve Gibbons’ın Avrupa merkezci tezinin karşısına milliyetçi bir reaksiyonla çıkan M. Fuad Köprülü (2004) ise Osmanlı’yı Türk ve Müslüman unsurların eseri olarak ele almış, Osmanlı kurumlarını, Selçuklu ve bilhassa da Anadolu Selçuklu çizgisinin uzantısına yerleştirmiştir.

¹¹Kuruluş tartışmalarına erken bir tarihte katılan Friedrich Giese (2005: 159 vd.) de “Osmanlı hükümdarlarının iktidarlarının temellerini Ahi tarikatıyla attıkları”na dikkat çekmiştir.

¹²Wittek (2013: 57), ayrıca, Gazilerin “özel bir beyaz başlık giyerek kendilerini halkın geri kalanından ayırdıkları”na da dikkat çekmek suretiyle, Gazileri farklı bir oluşum olarak resmetmeyi sürdürmüştür.

¹³Yazar, 15. yüzyılın sonlarından getirdiği iki kanıtlı, kuruluştan çok sonraki böyle bir geç tarihte dahi, Osmanlılar için belirleyici olanın din (kutsal savaş) değil, maddi

gerekir ki, Witteks'in *gaza tezine* yönelen bu tahliller, Witteks eleştirmenlerinin *gaza tezi*ni tarihsel çevresinden koparıp gaziliği ortodoks İslamla özdeşleştirme, heterodoks Müslümanların gazi olamayacağını düşünme gibi bir yanılğı içine düştükleri gerekçesiyle etkili bir şekilde eleştirilmiştir (Kafadar, 1995: 49-59). Bu isabetli eleştiri hattının, aşağıda belirtilen, *gaza – aşiret örgütlenmesi sentezinin* önemli bir sütununu oluşturduğu belirtilmelidir.

Kuruluşa ilişkin klasik literatürde başka bazı görüşler¹⁴ de ileri sürülmüş olmakla birlikte, *gaza tezi* ile esnek göçebe aşiret örgütlenmesi tezi bu alanda öne çıkan iki ana pozisyon olarak saptamak mümkün görünmektedir. İsaetli olarak, bu iki pozisyonun yapay bir zıtlık oluşturduğu, aynı anda gazi ve göçebe olmanın birbirini dışlamayacağı, bilakis güçlendirebileceği vurgulanmıştır (Hassan, 2004: 95-96; Bertay: 2009: 79-80; Ünlü, 2011: 30).¹⁵ İki zıt kutup şeklinde veya bir sentezin farklı veçheleri olarak da ele alınsa, bu ikiliden, *göçebe hayatının doğal bir bileşeni olan yağmacılığın* (Lindner, 2000: 35) sürüklediği, dinamik, asabiyeti güçlü göçebe aşiret örgütlenmesi unsurunun Kıvılcımlı'nın modeline daha yakın olduğu açıktır. Keza, toplumsal-siyasal gelişmeyi *gaza ideolojisi* gibi fikirlerden kalkarak ele alan Weberci bir bakıştansa (Lindner, 2000: 21), sosyo-ekonomik, politik bir birim olan aşiret örgütlenmesinin özgül bir biçimini hareket noktası olarak ele almanın, Kıvılcımlı gibi Marksist bir düşünürün perspektifine daha uygun olduğu da söylenebilir. Öte yandan, Kıvılcımlı (2000a: 112-113)'nin, gazi terimine başvurarak olmasa da, ilbler [alpler] – akıncılar'ın Osmanlı kuruluş sürecindeki dinamik rolünü dışlamadığı da kaydedilmelidir.

çıkart birliği olduğunu göstermeye çalışır. Bu kanıtlardan ilki II. Mehmed'in akıncı toplanmasına yönelik kaleme alınmış 1472 tarihli fermanıdır. Bu belgede padişah, gayrimüslimlerin de ve hatta öncelikle onların akıncı yazılmasını buyurmaktadır (Lowry, 2010: 56-57). Bir diğer belge olan II. Bayezid'in gazilere yönelik 1484 Moldovya seferi çağısında da, dini vurgular değil, ganimet paylaşımı gibi maddi çıkarlar öne çıkmaktadır (Lowry, 2010: 52-54).

¹⁴Yukarıda (10. ve 11. dipnotlar) yer verilen *pür Bizans birikimi, pür Türk-İslam birikimi, ahiliğin kurucu rolü* gibi tezlerin yanı sıra, Halil İnalçık (2005: 228 ve 235)'in Moğol istilası sonucu Batı Anadolu'ya yönelen nüfus tazyikini kurucu dinamiklerden biri olarak ele alan görüşü de anılabilir.

¹⁵Ünlü (2011: 30 ve 204-205), gene isabetli biçimde, Osmanlı'nın "Bizans-Hıristiyan mı yoksa Türk-İslam başarısı mı" olduğu şeklindeki tartışmayı da yanlış bulduğunu, Osmanlı'nın her ikisi de olduğunu vurgulamaktadır. Benzer görüş Pamuk (1999: 24) tarafından da berrak biçimde ortaya konmuştur: "[...] Osmanlı Devleti'ni yalnızca göçebe veya Müslüman Türkler'in kurduğu bir imparatorluk olarak değil, Türkler'in Anadolu'da ve hatta Balkanlar'da varolan Bizans ve diğer yapılarla karşılıklı etkileşimi sonucunda biçimlenen ve gelişen bir imparatorluk olarak yorumlamak daha doğru olacaktır."

Diğer yandan, ‘ana akım Osmanlı tarihi literatürü’nün dışında görünen, Osmanlı kuruluşunu açıklarken Osmanlı göçebe aşiret örgütlenmesinin -sınıfsal açıdan keskin bölünmeye uğramamış olmayı ima eden- *az katmanlaşmış* yapısına (Hassan, 2004: 104), barbarlığın yukarı evrelerindeki *askeri demokrasisine* (Berktaş, 2009: 107), içerdiği *kandaş göçebe asabiyetine* (Ünlü, 2011: 169) dikkat çeken ve daha ileri gidip Osmanlı’yı, fatih göçebelik-barbarlığın fethedilen yerleşik-uygarlık içinde eridiği “ama ona da bir rönesans yaşattı”ğımı (Ünlü, 2011: 212) belirten tahlillerde ise, İbni Haldun, Morgan ve Engels’i sentezleyip Osmanlı kuruluşuna uygulayan Kıvılcımlı’nın dolaylı veya doğrudan etkilerinin varlığını teslim etmek gerekir.¹⁶

B. İlkel Komünal Toplumun İzleri ve İlkel Komünal Toplumun Eseri Olarak Osmanlı Toprak Düzeni (Dirlik Sistemi)

Kıvılcımlı, medeniyet aşamasına geçilmesine karşın, ilkel komünal dönem anlayış ve alışkanlıklarının belirleyici olduğu kimi durumların varlığına işaret edecektir. Örneğin Oğuz oymağının boy bölümlenmesinin¹⁷ yansıması, Has Oda, Enderun, Divan-ı Hümayun ve Cemiyetali’deki kimi bölümlenmelerde görülebilecektir. “Bu sayıca uygun düşerlik, rastlantı değildir. Osmanlılığın hangi sosyal ortamdan nasıl ilkel kan örgütlü göçebelik konağındaki toplumdan geldiğini açıklar” (Kıvılcımlı, 2000a: 57-58).

Öte yandan, düşünüre göre, Fatih Sultan Mehmet’e kadarki evrede, Osmanlı tarihini aydınlatacak yazılı belgelerin sınırlılığı da açıklamasını, geçiş döneminde eski toplumsal yapının belirleyiciliğinde bulacaktır. “Bu ‘tarihsizlik’, bir ‘talihsizlik’ rastlantısı değildir. Göçebe ilblerin yazı ile ‘başları hoş değildir.’ Bu, kişicil gerekçedir. Sosyal gerekçe daha etkindir: Fatih Mehmet’in imparatorluğu kuruluncaya değin, ‘Osmanlı’ adını almış Kayı

¹⁶Hassan (2004: 105), Osmanlı kuruluş ve genişlemesinde görece az katmanlaşma – hızlı fetih sentezinden kaynaklanan bir erken Osmanlı ordulaşmasının itici bir rol oynadığı kanaatine varmasında Kıvılcımlı’nın rolünü açıkça ifade etmektedir. Ünlü’nün fethedenin aynı zamanda fethedildiği, ayrıca ona rönesans yaşattığı şeklindeki saptamalarının dolaysız biçimde Kıvılcımlı damgası taşıdığı söylenebilecektir.

¹⁷Oğuzların cediti kabul edilen Oğuz Han’a altı oğul, oğullardan her birinden de dörder tane olmak üzere yirmi dört torun (dolayısıyla, yirmi dört boy) yakıştıran iddia, “daha çok sistemleştirici bir efsane” olarak değerlendirilmiştir (Witteck: 2013: 17). Kıvılcımlı’nın ‘Kayı Boyu rabitası’nda olduğu gibi Oğuzların boy bölümlenmesi iddiasını da sorgusuz kabul ettiği görülmektedir.

Boyunun tarihöncesi sınıfsız sosyal toplum biçimi, kolay kolay sosyal sınıflı antika medeniyet çöküntüleri ortasında eriyememiştir” (Kıvılcımlı, 2000a: 90); dolayısıyla, tarihsizlik, eski dönemin sosyal karakterinin belirli ölçüde korunuyor olmasından doğan doğal bir sonuç olarak görünmektedir. Açıkta ki, tarih öncesi toplumda kayıt söz konusu değildir. “Bu ‘tarih’ yokluğu, daha doğrusu tarihte yok oluş, tam sosyal sınıflı bir toplumun dolayısıyla bir sınıf iktidarının ve devletin ilk Kayı Boyu’nda yok olduğundan ileri gelir” (Kıvılcımlı, 2000a: 90). Belirtmek gerekir ki, Kıvılcımlı’nın da açıkça paylaşır görüldüğü, Osmanlıların kuruluş aşamasında kayıt tutma, resmî yazı dili kullanma gibi gelişkin devlet aygıtı emarelerinden uzak oldukları şeklindeki yaygın kanaate karşı güçlü bir itiraz ileri sürülmüştür. Heath W. Lowry (2010: 80-83) tarafından geliştirilen bu itiraz, bilinen en eski orijinal Osmanlı belgesi olan 1324 tarihli Mekece Vakfıyesi’nin “geç Selçuklu bürokrasisinin nesih yazısı ve terminolojisiyle Farsça yazılmış” olmasına dikkat çekmektedir. Bu özelliğini dikkate alan yazar, belgenin, “ [...] ilk Osmanlı hükümdarlarının Selçuklu geleneğinde klasik İslâmi eğitim almış olabileceklerini ya da en azından çevrelerinde böyle bir eğitimden gelmiş kişilerin olduğunu” (Lowry, 2010: 85) ve “1324’te gelişmiş bir politik yapının var olduğunu” (Lowry, 2010: 86) gösterdiği yargısına varmıştır.¹⁸ Lindner (2000: 82-83) de toprakların deftere kaydedilmeye başlanmasını görüşüne dayanak yaparak, Orhan bey döneminde siyasal ve toplumsal olarak yerleşik hayata geçişin tamamlandığı kanısındadır.

Devletin gösterişli saray yapılarından uzak, daha çok ‘ilkel halk devleti’ görüntüsü vermesi, padişahların, cemaatle kılınması zorunlu görülen ve bir çeşit *demokratik denetimi* sağladığı savunulan cuma namazlarına halkın arasında katılmaktan kaçınmaması gibi göstergelerin, Osmanlı’nın bu ilk dönemine ilişkin aynı doğrultuda ipuçlarını oluşturduğu savunulmaktadır (Kıvılcımlı, 2000a: 99-105).

Bu tür etkilerin –sürekliliklerin- belirginliği ise, açıklamasını Osmanlı’nın medeniyete –devlete- geçiş tipinde bulacaktır. Kıvılcımlı’nın (2000a: 91) belirlemesiyle,

¹⁸Lowry bu yargısını, aynı vakfiye belgesinin başka bir unsuruyla daha güçlendirmektedir. Yazar, vakfın, Osman beyin hizmetinde bir köle olan azatlı bir hadıma verilmiş olmasının, “Osman’ın Hanesi’ne genelde atfedilenin çok ötesinde bir kurnazlık ve ince düşünüşe işaret” ettiği kanaatine varmaktadır (Lowry, 2010: 84). Keza, azatlı kölenin yanı sıra, bir başka eski Hıristiyan köle Balabancık’ın Bursa’nın fethinde kilit rol oynaması da, Lowry (2010: 85) tarafından “Osmanlıların basit köylü ve / veya göçebeler olmadıkları” şeklinde ele alınmıştır.

“Osmanlı Devletinin doğuşu, çadırdan saraya geçiş tipinde [göçebelikten devletleşme] oldu. Kayı Boyundaki ilkel komünist kan örgütü, kentlerde tarımla birlikte beliren sınıf ayırtlaşmasına uğramaksızın doğrudan doğruya devlet örgütü biçimine atladı. Bütün bir sosyal gelişim konağını (kent kurmuş yukarı barbarlık basamağını) atlayıvermek; kendiliğinden anlaşılacağı gibi, hayli güç bir ‘tehlikeli parende atmak’tır. Osmanlı Türkleri, bu parendeyi attılar. Bir toplum ‘aşamasını yakarak’, devletleştiler. Ama kan örgütünden dolaysızca devlet örgütüne geçiş; ister istemez iki tarafın (hem kanın-hem devletin) sonsuz karşılıklı etkileşimleri altında yapıldı. Kan örgütü, devlet örgütü üzerine epey damgalar vurdu. Kan eriyip devletleşirken; devletin karakterinde türlü kan bağları kalıntıları bıraktı.”

Şu halde, ilkel komünal toplumun izlerini belirgin ve etkilerini uzun vadeli kılan husus, Osmanlı’nın orta barbarlık konağından medeniyete geçmiş olmasıdır. Geniş süreklilikler açıklamasını bu gerçeklikte bulacaktır. Kıvılcımlı, bu geniş süreklilikler alanında yakaladığı önemli bir veriyi, genelde ilkel komünal bir toplumsal dönemin yaşanmış olduğuna, özelde ise ‘ikinci geçiş tipi’nin özgünlüğüne ilişkin bir açıklama için temel bir kanıtla dönüştürecektir. Bu kanıt, Osmanlı tarihinin *maddesidir*. Buna göre, “Osmanlı ‘madde’sinin altında bir ‘ruh’ yatar. O ‘ruh’ bizi çarpar. O ruh yalnız bizi çarpmakla kalmaz, bütün insanlık tarihini de 6-7 bin yıl allak bullak etmiştir. O ruhu, hiç değilse en basit ve açık duran, izleri en az yitmiş Osmanlı örneği içinde az çok yakalayabilmeliyiz. ‘Ruh’, sınıflı medeniyetten önceki sosyal sınıfsız ‘ilkel komüna’ denilen toplum biçiminin insanlık gidişine vurduğu alinyazısıdır” (Kıvılcımlı, 2000a: 11).

Osmanlı toprakları içinde miri toprakların belirleyiciliği vardır;¹⁹ kişi mülkiyeti istisnai bir nitelik taşımaktadır. Kişi mülkiyetinin bulunmadığı miri toprakların çıplak mülkiyeti devlete, tasarruf hakkı üreticilere aittir. Belirli bir toprak parçasından –dirlikten- sağlanan vergi geliri ise, bir asker-memur konumundaki sipahiye verilmektedir. Tımarlı sipahi kişisel ihtiyaçlarını

¹⁹Osmanlı toprak düzeni, *mülk arazi* ve *miri arazi* olmak üzere iki ana bölüme, mülk arazi de haraç ödeyen Hıristiyanlara ait olan *haraç arazilerle*, öşür ödeyen ve Müslümanlara ait *öşür araziler* olmak üzere iki alt bölüme ayrılmıştır. Miri arazi ise, fethedilen toprakların cebeli adlı süvariler beslemek ve askerleriyle birlikte savaşa katılmak üzere savaşçılar arasında bölünmesi esasına dayanmıştır. Gelirlerinin büyüklüğüne göre, *has – zeamet* – tımar olarak üçe ayrılan bu sistem, tımarların en büyük kısmı oluşturması dolayısıyla *tımar sistemi* olarak anılmıştır (Timur, 1998: 28).

karşılıyan kısım dışarıda tutulmak üzere, bu gelirle, savaş örgütlenmesine uygun olarak, asker beslemektedir.²⁰

Kıvılcımlı (2000a: 85), kamu mülkiyetini esas alan, dahası ona kutsallık atfeden anlayışın kökenini ortaya koyma çabasıdadır:

“Bu ‘kafa’, Osmanlıya nereden geldi? İlk bakışta elbet şeriaten, yani İslamlıktan. Beytülmal’i müslimin adlı kamu mülkiyeti kurumu, tanrısal Kur’anı Kerim emridir. Ancak, Osmanlının sosyal kaynağı, o derin temelli İslam ilkesini yüzlerce yıllık saltanat soysuzlaştırma toz ve molozları içinden silkip çıkarmasına elvermiştir. İlk İslam Arap yığınları gibi, son İslam Türk yığınları da; tarihöncesinin ilkel komüna düzeninden tarihe gelip girmişti. O sosyal ve tarihsel yapı gereği Osmanlı toplumunda kamu mülkiyeti, her şeyden üstün bir kutsallık taşıdı.”²¹

Görüldüğü gibi, yazara göre, miri toprak düzeni, özünü ilkel komünal toplumdaki genel bir tarihsel kategori görünümündedir. “Miri toprak ‘nev’i şahsına münhasır’ bir Osmanlı olayı değildir. Bütün antika toplumların başlangıç çağlarında görülen kamu toprağı kurumunun evrenselliği içinde ayrı ve en sondan bir önceki bölümüdür. Avrupa’da karşılığı ‘benefice’ dir” (Kıvılcımlı, 2000a: 302) İlk Osmanlılar, “göçebe denilen sürü ekonomisine bağlı, orta barbarlık adı verilen ilkel komünal bir toplumdaki çıkagelmişlerdi [...] toprakta kamu mülkiyetini kurdular; çünkü, içinden geldikleri toplum ilkel de olsa, komünaldı. Komünada toprak, doğanın ya da Allah’ın varıydı. Göçebe Osmanlı topluluğu için toprak: Bütün Osmanlıların ortakça hayvan otlattıkları yerdı [...] İşte, miri topraklarla, onlar üzerinde koruyucu kanat gibi açılan

²⁰Ekleme gerekir ki, uzak bölgeler ve kendisine özerklik tanınmış bölgelere dirlik düzeni sokulamamıştır. *Mısır, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Bağdat, Trablusgarp, Tunus, Cezayir* gibi saliyaneli ülkelerle, *Erdel Krallığı, Eflâk-Boğdan* gibi hükümetler ve *Cizre, Ergil, Genç, Palu, Zdarro, Ekrad, Mihruvara, Oşti ve İmadiye* gibi Kürt hükümetleri statüleri gereği dirlik sistemi dışındadır; bununla birlikte, İmparatorluğun çelik çekirdeği olarak anılabilecek ve büyük ölçüde Anadolu ve Rumeli’ye denk düşen ana kara, miri toprak sisteminin hüküm sürdüğü yerler olmuştur (Kıvılcımlı, 2000a: 201-208).

²¹Kıvılcımlı’nın burada, İslamın ilk evresine işaret ettiği görülmektedir. Bilinen şekliyle İslam hukukunun özel mülkiyete cevaz verdiği kuşkusuzdur. Hatta, bu itibarla, Osmanlı’nın miri arazi düzenini tesis etme sürecinde kendi özel mülkiyet haklarını korumaya çalışan Anadolu’daki yerel unsurların İslam hukukuna, buna karşılık devletin de yöneticilerin ‘ihtiyaca’ göre kendi kanunlarını yapabilmesi esasına dayalı örfi hukuka dayandığı, bir anlamda bu iki hukukun çarpıştırıldığına dikkat çekilmiştir (Pamuk, 1999: 29-30).

dirlikçi kişiler, bu sosyal durumdan kaynak aldı” (Kıvılcımlı, 2000a: 303).²² Bu doğrultuda, Osmanlı miri toprak düzeni, genel olarak barbar sosyalizminin, özel olarak da İslam sosyalizminin sonucu görünümündedir (Kıvılcımlı, 2000a: 237).

Kıvılcımlı'nın Osmanlı'ya özgü olmayan *evrensel bir kategori* olduğunu teslim ettiği bu toprak düzeni Marksist yazında zengin bir tartışma alanı yaratmıştır. Marx (1997: 5)'in kapitalizm öncesi üretim biçimlerine odaklandığı ve “doğulu komün üzerine kurulmuş ortak toprak mülkiyeti”ne dayanan Asyatik toplumun özelliklerini anlattığı tahlillerini²³ hareket noktası yapan bir Marksist mecra, *Asya tipi üretim tarzı (ATÜT)*'ni feodaliteyle eş zamanlı olarak var olmuş evrensel bir kategori olarak savunmuştur. ATÜT, bazı Türkiyeli Marksistler tarafından klasik Osmanlı toprak düzeni ve Osmanlı toplumsal kuruluşunun tahlilinde de kullanılmıştır.²⁴ Bu hususta daha yaratıcı

²²Kıvılcımlı'nın, yeri geldikçe dinsel öğelere göndermelerde bulunduğu görülmektedir. Sosyalist bir kuramcı olarak onun dine yaklaşımının özgün olduğu kaydedilmek gerekir. Ona göre, “*aslında öyle soyut bir ‘ruh’ gibi din, tarihte ne olmuştur; ne de olacağı vardır*” (Kıvılcımlı, 2000a: 250). Kıvılcımlı (2013: 38-63), Allah'ın şahsında sıklıkla ‘toplum kanunları’nın bir anlatımını görür. Ona göre, mülkün Allah'a ait oluşu da topluma ait oluşuyla eş anlamlıdır. Diğer bir anlatımla, Allah, toplumun kendisine denk düşmektedir. Kıvılcımlı (2000a: 239; 2013: 37) İslam'ın Allah'a yakıştırdığı ‘malik’ül mülk (mülkün sahibi) sıfatını bu çerçevede değerlendirecek ve ‘mülk Tanrınıdır’ hükmünü, ‘mülk herkesindir –toplumdur-’ hükmüne tahvil edecektir. İslamiyet, Kıvılcımlı'nın çözümlemesinde, tarihin gidişinde ‘sosyal gelişime [sosyal gelişim yönüne]’ uygun niteliğiyle, verimli bir medeniyete kapı açabilmiştir (Kıvılcımlı, 2000a: 126). ‘Kıvılcımlı’da din teorisi’nin bir tahlili için bkz. Demir Küçükaydın (2004: 152-171).

²³Marx (1997: 14), Asyatik toplumun mülkiyet düzenini şöyle tasvir etmiştir: “Mülkiyetin ancak komünal mülkiyet olarak bulunduğu yerde birey olarak üye, bu sıfatıyla, ister miras yoluyla olsun ister olmasın, bunun ancak bir kısmının zilyedir, çünkü mülkiyetin hiçbir parçası hiçbir üyenin kendisine ait olmayıp, topluluğun ancak doğrudan parçası olarak, dolayısıyla topluluktan ayrı olarak değil, onunla doğrudan birleşmiş olan bir kimse olarak onundur. Dolayısıyla, bu birey yalnızca bir zilyedir. Varolan şey yalnızca ortaklaşa mülkiyet ve özel zilyedir.”

²⁴Bu konuda öne çıkan isim olan Sencer Divitçioğlu (1971: 23-24), Marx'ın toprakta ortak mülk sahipliğinin gerekçesi olarak salt sulama kanallarının kurulması hususuyla yetinmediğini, daha kapsayıcı bir kavram olarak ‘*bayındırlık hizmetleri*’ (kamu işleri; public works) ni esas aldığını söylemekte ve Marx'ın Asyatik hükümetlerin yerine getirdiği kamu işlerini zaman zaman, sulama tesisleri yanında ulaştırma, *harbin gerektirdiği işler* şeklinde açıklamasından hareketle şu yargıya varmaktadır: “Marx’a göre, toprakları sulama zorunluğu nasıl toprak mülkiyetsizliğini doğuran bir etkense, ordu beslemek ve ona bağlı olarak ulaştırma

bir müdahalenin, Marx'ın kapitalizm öncesi dönem tahlillerinden beslenmekle birlikte, ATÜT kavramına başvurmaksızın ve onu reddetmek suretiyle (Amin, 1999: 211-212) -kendisi de bir Marksist olan- Samir Amin'den geldiği söylenmelidir. İkel-köleci-feodal-kapitalist-sosyalist şeklindeki 'beş aşamalı toplumsal gelişme' varsayımını reddeden Amin (1999: 212; 2003: 459-460), kapitalizm öncesi dönem bakımından iki üretim tarzı familyasının ardışıklığının kaçınılmazlığını savunmuştur: *komünal familya* ile *haraca dayalı familya*. Haraca dayalı üretim tarzında siyasal kertenin belirleyiciliğini, *siyasetten ekonomiye doğru* bir belirleme ilişkisini²⁵ saptayan yazar (Amin, 2003: 467), haraca dayalı toplumların da siyasal merkezleşmenin yüksek olduğu yaygın tür ile zayıf merkezleşmenin ve dolayısıyla parçalılığın görüldüğü çevresel (istisnai) tür (feodalizm) olarak iki tezahürünün olduğunu kaydetmiştir. Buna göre, çevresel tür yalnızca Batı Avrupa ve Japonya'da görülmüştür (Amin, 1999: 214; Amin, 2003: 460 ve 483).²⁶ Haraca dayalı üretim tarzının ana biçiminin devleti her yerde hâkim kılan yüksek siyasal merkeziyeti (kuşatıcı devlet durumu), artı-değere el konmasını, toprağın mülkiyetinin devlette, tasarrufunun ise gerçek üreticilerde olduğu bir düzenek içinde gerçekleştirmiş görünmektedir. Amin'in kendini Avrupa merkezilik ve *sui generis*çilikten sakınan bu modelinin Osmanlı toplumsal kuruluşu ve bu arada Osmanlı toprak düzenini açıklamakta başvurulabilecek elverişli bir çerçeve olduğu savunulabilir.²⁷ Öte yandan, Amin'in modelinin Kuvvetsizlik'inki ile çelişmediği, hatta bir ölçüde uyum halinde olduğu söylenebilir. Amin, ilkel komünü takip eden genel bir haraca dayalı

şebekesini kurmak da diğer bir etken olabilir [...] Orduya silah, malzeme, erzak, insan temini ve nihayet ulaştırma şebekesinin kuruluşu ekonominin tek elden güdümlü idaresini gerektirdiğinden, topraklar üzerinde özel mülkiyet ortaya çıkamaz.”

²⁵Modern öncesi dönem ile modern dönemde siyaset-ekonomi ikilisinin toplumsal olguları belirleme gücünün ve karşılıklı ilişkisinin tahlil edildiği bir çalışma için bkz. Kara (2013).

²⁶Amin'inkine yakın bir kavramsallaştırma ve onunkini çağrıştıran bir tahlil Pamuk (1999) tarafından geliştirilmiştir. “Vergisel üretim tarzı” kavramsallaştırmasına başvuran yazar, kapitalizm öncesi dönemin üretiminde ekonomi-dışı unsurların (siyasal kertenin) belirleyiciliği konusunda da Amin'le mutabık bir görünüm vermektedir (Pamuk, 1999: 21). Bununla birlikte, haraca dayalı üretim tarzı kavramını ilkel komünal dönem sonrası ve kapitalizm öncesi dönemin geneli için kullanan ve dolayısıyla feodalizmi bu başlık altına sokan Amin'den farklı olarak, Pamuk (1999, 21), feodaliteyi, vergisel üretim tarzının yanında yer alan, dolayısıyla bu başlık altına girmeyen bir tür olarak konumlandırmaktadır.

²⁷Amin'in kuramsal çerçevesinin Osmanlı toplumsal kuruluşunun tahlilinde dile getirilişi için bkz. Başkaya (1999: 69-70).

kategoriden ve onun yaygın, kapsayıcı biçimi olarak siyasal merkeziliğin yüksek olduğu, artı-değerin merkezileştirildiği türünden söz etmektedir. Feodalite, Amin'in modelinde nicel olarak neredeyse ihmal edilebilecek çok istisnaî bir yer tutmaktadır. Kıvılcımlı'nın modelinde de, ilkel komünü, onun ortaklaşa mülkiyet düzenini sınıfsal bir düzen içinde *şekilsel olarak da olsa* sürdüren²⁸ siyasal-toplumsal yapılar takip etmektedir. Amin'inki kadar berrak ifadelerle olmasa da, Kıvılcımlı'nın modeli de kapitalizm öncesi dönem ve münhasıran Osmanlı gibi merkezi yapılarda siyasal kertenin belirleyiciliğini ima etmektedir. Düşünürün egemen sınıflar için "sünûfu devlet [devlet sınıfları]" tabirini kullanması, gerek "egemen-üst sınıflar"ın gerekse "gemlenmiş-alt sınıflar"ın devletin birer bölümünü oluşturduğunu söylemesi (Kıvılcımlı, 2000a: 62-63) siyasal iktidarın belirleyici olduğu bir modelin vurguları olarak görülebilir. Düşünürün ekonomik indirgemeciliğe yönelik eleştirilerinin (Kıvılcımlı, 2000a: 11-12) de bu algıyı güçlendirdiği söylenebilir.

Kıvılcımlı'nın tahliline dönülecek olursa, Osmanlı örneğini özgün kılan veçhe, onun orta barbarlıktan medeniyete geçmiş olmasıdır. Geniş süreklilikler ve daha kalıcı etkiler açıklamasını bunda bulmaktadır. Bu durum, toprak düzeni bakımından da geçerlidir. "Eskimiş medeniyeti Rönesans'a uğratan barbarlar, göçebe orta barbarlık konağındaki bir toplumdur. Hiçbir toprak özel kişi mülkiyeti ve tasarrufu ardından koşmazlar. İlkelerini benimsedikleri ilk kentin anlayışından çok daha geniş ölçüde toplum mülkiyeti bakımından liberal olurlar. Onun için, kanunlar, fıkıhın ana çizileri içinde daha keskin toplum mülkiyetçisi olabilirler" (Kıvılcımlı, 2000a: 238). Şu halde, Osmanlı'nın toplum mülkiyeti konusundaki görece keskin tutumu, toplum mülkiyetinden sapsmalara karşı *müsadere silahını* epey geniş bir zaman aralığında kullanmış olması, bu yargı çerçevesinde açıklanabilecektir.²⁹

²⁸İsabetli olarak, bu düzen içinde toprağın, "pronoia (Bizans), beneficium, feodum (Batı Avrupa), kat'ia (Klasik İslam), ikta (İran ve Anadolu Selçukluları), timar, zeamet ve has gibi isimler altında, -emekçiler silahsızlandırılmış bulunduklarından, aşığı yukarı hakim sınıf ile çakışan- komutan ve askerlere" dağıtıldığına dikkat çekilmiştir (Berktaş, 2009: 101). Kıvılcımlı'nın modelinin, onun toprak düzeni için sıkça yaptığı 'kamu mülkü' vurgusuna karşın bu hakikatle çelişmediği, bir Marksist düşünür olarak Kıvılcımlı'nın çerçevesinin, ilkel komünü sınıflı bir toplumun takip ettiği ve dolayısıyla 'ortaklaşa görüntüsü'nü korusa da, toprağın sınıflı toplum düzeninin nesnesi haline geldiği yargılarını içerdiği söylenmelidir.

²⁹Bununla birlikte, bu genel ilkeyi esneten somut bazı örneklerden de söz etmek mümkündür. Avrupa'da Osmanlı dirlik sistemine karşılık gelen 'benefice' görece kısa ömürlü olmuştur. "Roma'nın 'ruh'u habis'i olan kilise, barbara toprak üzerinde de ilk benefice biçiminden hemen sonra kişi mülkü (fief-malikane) sistemini

Osmanlı'nın toplum mülkiyeti konusundaki duruşu genel olarak ilkel komünadan, bu husustaki keskinliği ise, medeniyete orta barbarlık konağından geçmiş olmasıyla açıklanabilecektir. Batı'da da, her ne kadar benefice görece çabuk biçimde fief'e dönüşmüşse de, toprak temelinde orta barbar toplumun izleri *mark birlikleri* şeklinde varlığını uzun bir süre korumuştur (Engels, 1998: 198). Kuşkusuz Osmanlı'da da, başından beri, çeşitli kanalların işlemesi sonucunda, kamu mülkiyetinin kişi mülkiyetine dönüşüm süreci yaşanacak, zaman zaman –Fatih döneminde olduğu gibi- tekrar kamu mülkünü ihya etme doğrultusunda hamlelere girişilecektir. Bir kere, *miri toprakların temlik* kanalıyla kamu mülkiyeti olağan dönemlerde veya zaruret halinde kişi mülkiyetine geçirilebilecektir. Öte yandan, vakıflaştırma kanalıyla gerek kişi mülkiyetindeki toprakların zırha büründürülmesi, gerekse miri toprakların vakıf mülküne dönüştürülmesi suretiyle kişi mülkiyeti kurumsallaştırılacaktır. Dirlik rejiminin derebeyleşmesinde, giderek dirliklerin daha alt düzeyde mülki amirlerce de dağıtılmaya başlanması (dirliklerin mahalli himmetten verilmesi) ve dirlik verenin kendi himayesindekilere dirlik vermesiyle topraklar üzerindeki fiili kontrolünü genişletmesi (dirliklerin sepetlenmesi) süreçleri etkili olacaktır (Kıvılcımlı, 2000a: 371-386).

Nihayet dirlik sistemi yerini *kesim sistemine*³⁰ bırakacaktır. Yüzünü kişi mülkiyetine (malikâne) doğru çevirmiş bu süreç Kıvılcımlı tarafından her ne kadar 'soysuzlaşma' olarak görülse de, kaçınılmaz bir gelişim doğrultusu olarak karşılanmaktadır (Kıvılcımlı, 2000a: 303); bununla birlikte, ekleyecektir: "Modern kapitalizme gelinirken, miri toprağın ürün rantı, malikânelerin para rantı biçimine bakarak daha geri bir aşamadır. Ama, para rantı kapitalist üretim yordamına kapı açamadı mı; toplumun tümünden

dayatmıştı. O yüzden, benefice'ler, Batı'da çarçabuk fief'lere dönmüştür" (Kıvılcımlı, 2000a: 276).

³⁰Kesim sistemi ile doğrudan üreticiyle devlet arasında yeni zümreler belirecektir; bunlar: *i- Mukataacı*: Devlete toptan para ödeyerek toprağın tasarruf tekeli ele geçirendir. *ii- Mültezim*: Mukataacıya para ödeyerek toprak işletmesini üstlenir ve gelirleri toplama hakkını elde eder. "Kesimcinin [mukataacının] bir çeşit kahyasıdır. Yalnız kahya arazi sahibi emrindedir. Mültezim kesim toprağını bir kere aldı mı, tamamen bağımsızdır. Dilediği gibi gelir toplamaya hak kazanır." *iii- Sarraf*: Mültezimin mukataacıya vereceği parayı sağlar ve faiz geliri elde eder. "Kesim düzeninde devlet gene devlettir. Çiftçi de aynı çiftçidir. Üretim yordamı eskiden ne ise gene odur: Küçük çiftçi işletmesidir. Yalnız devletle çiftçi arasına, yeniden üç başlı bir hazır yiyici sınıf girmiştir. Kesimci: Devleti emer, mültezim kesimciyi emer, sarraf mültezimi emer[...]sonra devlet bu üç zümrenin elinde bir silah haline gelir. Bu düzeni kan ve ateşle korurken: Her üç zümre birden çalışan çiftçi tabakalarını haraca bağlarlar" (Kıvılcımlı, 2000a: 432-433).

soysuzlaşıp yok olmasına vardığı için, insanlığa bir adım geri attırmıştır” (Kıvılcımlı, 2000a: 303)³¹

Sonuç

Hikmet Kıvılcımlı, Osmanlı incelemesinde, orta barbarlık aşamasından devletleşme sürecine geçmiş olan bir toplumun tarihsel serüvenini resmetmiştir. Bu örnek, Kıvılcımlı'nın ikinci devletleşme tipine (çadırdan devlete geçiş tipine) ve tarihsel devrim türlerinden de ikincisine (rönesansla sonuçlanana) karşılık gelmektedir. Bu çalışmasıyla Kıvılcımlı, kapitalizm öncesi medeniyetlerin kuruluş, gelişme ve yıkılışlarına ilişkin ulaştığı kuramsal çerçeveyi, somut bir tarihsel sürecin açıklanmasında seslendirmiştir.

Kıvılcımlı'nın, kapitalizm öncesi dönem itibariyle devletin ve uygarlıkların doğuşu, yeni sentezlerle gelişimini açıklamaya odaklı –İbni Haldun, Engels ve Morgan'dan süzülüp gelen- *tarih tezi*, sınıfsal farklılaşma sürecinin henüz başındaki -az katmanlaşmış- toplulukların belirli tarihsel koşullar altında sergilediği dinamizmine yeniden dikkat çekmiştir. Onun Osmanlı tahlilinin, Osmanlıların Oğuzların Kayı Boyu'ndan geldikleri şeklinde bugün artık itibar görmeyen veya kuruluş süreci ve onu takip eden evrede Osmanlıların resmî yazı başta olmak üzere yerleşik devlet aygıtı emarelerine sahip olmadıkları gibi, literatürde aksi yönde ileri sürülen birtakım kanıtlarla, tartışmalı hale gelmiş bazı unsurlar içermekle birlikte, bir göçebe aşiret örgütlenmesinin görece hızlı büyümesi ve devletleşmesinin tutarlı bir açıklamasını sunduğu söylenebilir. Kuşkusuz ki, onun tarih tezi bir model / soyutlamadır ve her model için geçerli olduğu gibi, soyutlamanın somut bir tarihsel vakaya uygulanışı sırasında birtakım uyumsuzluklar, aksayan yanlar ortaya çıkabilmektedir. Onun tahlilinin, Anadolu Selçuklu bürokrasisinin ve diğer Anadolu Türk beylikleri unsurlarının Osmanlı 'erken devlet'³²ine ve

³¹Kesim düzeni Osmanlı'da kapitalist üretim tarzıyla sonuçlanamayacak, iç kuvvetlerin gitgide 'soysuzlaşması' görülecektir. “Bunun sonucu, kadim çağda tarihsel devrime varabilirdi. Yani yeni bir barbar salgını Osmanlı medeniyetini tuzla buz edip yeni temeller üzerinde tekrarlamaya kalkabilirdi. Lâkin, kadim çağ bitmiş, modern çağ başlamıştır. Osmanlılık gibi eski model ekonomi soysuzlaşmaları artık barbar aşısıyla kendi alanında yenileşemez” (Kıvılcımlı, 2000a, 429).

³²'Erken devlet' tabiri, devletin, ilkel toplumun çözülüşünün hemen ardından gelen, pek gelişmemiş bir siyasal kuruluş yapısına sahip ilksel biçimini ifade etmek üzere kullanılmıştır (Hazanov, 1993: 113-114). Osmanlı'nın 14. yüzyılın özellikle ilk yarısındaki durumu erken devlet olarak tanımlanabilir. İsabetle belirtildiği gibi, erken devletin bitip yerini olgun devlete bıraktığı noktanın tanımlanabilmesi erken devletin başladığı noktanın saptanmasından daha güçtür (Hazanov, 1993, 116).

onun olgun devlet biçimine geçişine muhtemel katkısını denklem dışı bırakması bilgi eksikliğinden kaynaklanan veya modeli zorlayan bir unsurun tahlil dışı bırakılması şeklinde beliren böyle bir aksaklığın örneği olarak görülebilir. Öte yandan, onun modelinin ve Osmanlı tahlilinin, Osmanlı kuruluş tartışmalarında göçebe aşiret örgütlenmesinin kurucu rolüne işaret eden eksenle uyumlu, onu destekleyici mahiyeti de vurgulanmak gerekir. Bu itibarla da onun kuramının hâlâ güncel olduğu, diğer yandan ‘ana akım’ Osmanlı çalışmaları literatüründe yer almamakla birlikte, nispeten yakın tarihli bazı çalışmalarda (Hassan, 2004; Berktaş, 2009; Ünlü, 2011) Kıvılcımlı’nın dolaylı veya doğrudan etkilerinin rahatlıkla gözlemlenebildiği belirtilmelidir.

Kıvılcımlı’nın çözümlemesinde, eski toplumsal yapının anlayış ve biçimlerinin, sonraki dönemin maddi temeline kadar uzanabilecek bir nüfuz – yaşam- alanının olabileceği vurgusu çarpıcı görünmektedir.³³ Her ne kadar *erken devletin* eski / ilkel dönemin mirasını taşıması şeklinde bir sürekliliğe işaret edilmişse de (Hazanov, 1993: 114), Kıvılcımlı’nın modelindeki süreklilikler erken devletin ötesine geçen, modern kapitalist çağa dek uzanabilen geniş süreklilikler görünümündedir. Kıvılcımlı’daki bu süreklilik tema’sı Osmanlı örneğinde en güçlü ifadesini toprak düzeninde bulmuştur. Gerek bu unsur gerekse diğerleri, ilkel komünal toplumun kanıtlanması çabasının da temel dayanaklarını oluşturmuştur. Öte yandan, Osmanlı’da ilkel komünal toplumun yansımalarını *güçlü kılan* husus, Osmanlı devletleşmesinin yukarı barbarlık aşaması atlanarak gerçekleşmiş olması şeklinde ortaya konmuştur. Diğer yandan, Kıvılcımlı’nın ‘kamu mülkiyeti’ toprak düzenini, ilkel komünal dönemi zorunlu olarak takip eden bir olgu gibi ele almasının, Marksist üretim tarzı tartışmalarına yaratıcı bir katkıya tekabül eden Samir Amin’in *haraca dayalı üretim tarzı* modeliyle uyumu da dikkat çekici görünmektedir. Bu modelde kapitalizm öncesi dönem için berrak biçimde ifade edilen, *siyasetten ekonomiye doğru* belirleme ilişkisinin, Osmanlı’da egemen sınıfların *devlet sınıfları* olduğunu söyleyen Kıvılcımlı’da da karşılığının olduğu söylenebilir. Gerek bu bakış şeklinin, gerekse de onun söyleminde *devletçilik eğilimi* olarak da ifadesini bulan *siyasetin belirleyiciliğinin* kapitalizm çağının modern Türkiye’sine dek genişletilmesi gibi unsurların, ekonomiyi bütün çağlar bakımından tartışmasız kalkış noktası olarak ele almaya eğilimli Marksist yazın içinde Kıvılcımlı’yı özgün bir konuma yerleştirdiği savunulabilecektir.

³³Kıvılcımlı’nın çalışmalarının *düz bir tarihsel ilerleyiş şemasını* dışladığı ve giderek tüm insanlık tarihi için geçerli olmak üzere, *eşitsiz gelişim yasasına* işaret ettiği savunulmuştur (Küçükaydın, 1988: 2191).

Kaynakça

- Amin, Samir (1999), *Entelektüel Yolculuğum* (Ankara: Ütopya Yayınevi) (Çev.: Uğur Günsür).
- Amin, Samir (2003), "Modern Kapitalist Dünya-Sistemi Kavramına Karşı Eski Dünya-Sistemleri Kavramı", Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (Der.) *Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?* (Ankara: İmge Kitabevi) (Çev. Esin Soğancılar): 457-505.
- Başkaya, Fikret (1999) *Osmanlı Beyliğinden 28 Şubata Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi* (Ankara: Ütopya Yayınevi).
- Berktaş, Halil (1988), *Kabileden Feodalizme* (İkinci Basım. İstanbul: Kaynak Yayınları)
- Berktaş Halil (2009), "Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi", Sina Akşin (Der.), *Türkiye Tarihi-1: Osmanlı Devletine Kadar Türkler* (Onuncu Basım. İstanbul: Cem Yayınevi): 23-136.
- Di Cosmo, Nicola (1999), "State Formation and Periodization in Inner Asian History", *Journal of World History*, 10 (1): 1-40.
- Divitçioğlu, Sencer (1971), *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* (İkinci Basım. İstanbul: Köz Yayınları).
- Engels, Friedrich (1998), *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (Onbirinci Basım. Ankara: Sol Yayınları) (Çev.: Kenan Somer).
- Giese, Friedrich (2005), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu Meselesi" (Çev.: Zehra Aksu Yılmaz, Oktay Özel ve Mehmet Öz (Der.), *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar* (İkinci Basım. Ankara: İmge Kitabevi): 149-175.
- Hassan, Ümit (1998), *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi* (İkinci Basım. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları).
- Hassan, Ümit (2004), *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeoloji'ye* (Dördüncü Basım. İstanbul: İletişim Yayınları).
- Hazanov, Anatoli M. (1993), "Erken Devlet Konusunda Çalışmanın Bazı Sorunları", Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik (Der.), *Erken Devlet: Kuramlar Veriler Yorumlar* (Ankara: İmge Kitabevi) (Çev.: Alâeddin Şenel): 113-133.
- İbni Haldun (1977), *Mukaddime*, C. I, (Ankara: Onur Yayınları) (Çev.: Turan Dursun).
- İbni Haldun (1989), *Mukaddime*, C. II, (Ankara: Onur Yayınları) (Çev.: Turan Dursun).
- İnalçık, Halil (2005), "Osmanlı Devleti'nin Doğuşu Meselesi" (Çev.: Mehmet Öz, Oktay Özel ve Mehmet Öz (Der.), *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar* (İkinci Basım. Ankara: İmge Kitabevi): 225-240.
- Kafadar, Cemal (1995), *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press).
- Kara, Uğur (2013), "Modern Devlet ve Kapitalizm İlişkisi Üzerine Bir İnceleme", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Hukuk Fakültesi 20. Yıl Özel Sayısı: 153-164.
- Kıvılcımlı, Hikmet (1996), *Tarih Tezi: Tarih-Devrim-Sosyalizm Toplum Biçimlerinin Gelişimi* (İstanbul: Diyalektik Yayınları).
- Kıvılcımlı, Hikmet (2000a), *Osmanlı Tarihinin Maddesi* (İstanbul: Tarih Bilimi Yayınları).
- Kıvılcımlı, Hikmet (2000b), *Üç Seminer: TİP'in Muhalif Beşiktaş ve Gaziosmanpaşa İlçelerinde Yapılan Tartışmalı Toplantılar* (İstanbul: Derleniş Yayınları).
- Kıvılcımlı, Hikmet (2013), *Allah Peygamber Kitap* (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı).

- Köprülü, M. Fuad (2004), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İkinci Basım. Ankara: Akçağ Basım Yayım).
- Kraden, Lawrence (1993), "Devletin Asya Göçebeleri Arasındaki Kökeni", Henri J. M. Claessen ve Peter Skalnik (Der.), *Erken Devlet: Kuramlar Veriler Yorumlar* (Ankara: İmge Kitabevi) (Çev.: Alâeddin Şenel): 135-154.
- Küçükaydın, Demir (1988). "Tarihin Maddecî Kavranışının Gelişimi İçinde Kuvvâcılığın Yeri", *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, C. VII, (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Küçükaydın, Demir (2004), *Tersinden Kemalizm: İsmail Beşikçi Eleştirisi, Alevilik, Din, Bilim ve Politika Üzerine* (Ankara: Araf Yayınları).
- Lindner, Rudi Paul (2000), *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar* (Ankara: İmge Kitabevi) (Çev.: Müfit Günay).
- Lowry, Heath W. (2010), *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı* (İkinci Basım. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları) (Çev.: Kıvanç Tanrıyar).
- Marx, Karl (1997), *Formen: Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler* (Ankara: Sol Yayınları) (Çev.: Mihri Belli).
- Morgan, Lewis Henry (1986), *Eski Toplum*, C. I, (İstanbul: Payel Yayınları) (Çev.: Ünsal Oskay).
- Oppenheimer, Franz (2005), *Devlet* (Üçüncü Basım. Ankara: Phoenix Yayınevi) (Çev.: Alâeddin Şenel ve Yavuz Sabuncu).
- Özel, Oktay ve Öz, Mehmet (2005), "Giriş", Oktay Özel ve Mehmet Öz (Der.), *Söğüt'ten İstanbul'a: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar* (İkinci Basım. Ankara: İmge Kitabevi): 13-35.
- Pamuk, Şevket (1999), *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi: 1500-1914* (Beşinci Basım. İstanbul: Gerçek Yayınevi)
- Timur, Taner (1998), *Osmanlı Çalışmaları: İkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine* (Üçüncü Basım. Ankara: İmge Kitabevi).
- Ünlü, Barış (2011), *Osmanlı: Bir Dünya-İmparatorluğunun Soykütüğü* (Ankara: Dipnot Yayınları).
- Witteck, Paul (2013), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu* (Üçüncü Basım. İstanbul: Pencere Yayınları) (Çev.: Fatmagül Berktaş).